

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԹԵՎԱՆՅԱՆ

Ռուս-Հայկական (Սլավոնական) պետական համալսարանի քաղաքագիտության ֆակուլտետի քաղաքական գործընթացների և տեխնոլոգիաների ամբիոնի դասախոս, տնտեսագիտության թեկնածու

ԱՆՑՈՒՍԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐԸ

Հայաստանի հասարակական-քաղաքական կյանքին և իրավահարաբերություններին անդրադառնալիս՝ քաղաքական գործիչներն ու վերլուծաբանները հաճախ օգտագործում են «անցումային շրջան» արտահայտությունը և բոլոր դժվարությունները վերգրում այդ փուլին: Բանն այն է, որ դեռևս չի խոսվում անցման ավարտի ժամկետների և դրա գնի մասին:

Որքան էլ որ Հայաստանում թե՛ տնտեսական, թե՛ քաղաքական համակարգերը հիմնականում կենտրոնացված են և կրում են մենաշնորհային բնույթ, համարվում խիստ ամուր, մեր կարծիքով, ներհամակարգային պայքարն անխուսափելի է, և դա կհանգեցնի պետական համակարգի որակական փոփոխության: Պարադոքսալն այն է, որ մեզանում ժողովրդավարական համակարգի հաստատմանը կնպաստեն ոչ ժողովրդավարական (ոչ շուկայական) արժեքների կրողները: Չզգալով արտաքին լուրջ դիմադրություն (հասարակության և ընդդիմության կողմից)՝ խոշոր տնտեսաքաղաքական կապիտալի կրողները ժամանակի ընթացքում ավտոմատ կերպով կպայքարեն միմյանց դեմ, որպեսզի մեծացնեն իրենց ազդեցության ոլորտները: Արդյունքում՝ համակարգն ինքնըստինքյան կբացվի հասարակության առջև՝ միջկլանային պայքարում ներգրավելով նոր անդամների (հասարակության պրոֆեսիոնալ հատվածին, որոնք չեն կարողացել կապիտալ կուտակել և բաշխման հարաբերություններում կարող են առաջարկել միայն սեփական ինտելեկտ-կապիտալը): Հանրային կյանքի փոփոխությունների շղթայական կապը կարող է ունենալ հետևյալ տեսքը.

սեփականատիրոջ և մենեջմենթի տարանջատում,

քաղաքակիրթ երկխոսություն մենեջմենթի և վարձու աշխատողների միջև,

եռակողմ համաձայնագիր՝ կառավարության, սեփականատեր-մենեջերների և արհմիությունների միջև,

տնտեսության ապամենաշնորհայնացում, դատական համակարգի անկախացում գործադիրից,

իշխանության օրենսդիր, գործադիր և դատական ճյուղերի լիարժեք տարանջատում:

Ի սկզբանե կապիտալն էր

Նորանկախ Հայաստանի հասարակական զարգացումները կարելի է բաժանել 3 փուլի՝

1. կապիտալի նախնական կուտակման կամ «վուզար» կապիտալիզմի փուլ,

2. կյանա-օլիգարխիկ կապիտալիզմի փուլ (կապիտալի գերկենտրոնացում և բազմապատկում),

3. վարչա-բյուրոկրատական կամ չինովնիկական կապիտալիզմի փուլ (կապիտալի պահպանում):

Մի շարք հայտանիշներ հաշվի առնելով՝ որոնց մասին դեռ կխոսենք, մենք այժմ թևակոխել ենք վերոնշյալ 3-րդ փուլը: Հետաքրքրական է, որ յուրաքանչյուր հաջորդ փուլ մտնելիս, ընդունվել է իշխանական ոչ ֆորմալ հարաբերությունները ֆորմալիզացնող Սահմանադրություն:

Առաջին փուլում (կապիտալի նախնական կուտակում) տեղի էր ունենում անցում պետական սեփականությունից մասնավորին: Ոչ ֆորմալ հարա-

բերությունները գերակայում էին ֆորմալին: 1995 թվականի Սահմանադրությունը եկավ ամրագրելու տիրող փաստացի իրավիճակը, հզոր նախագահական ինստիտուտ, գործադիր և դատական իշխանությունների սերտաճում ու 2-րդի կախվածություն առաջինից, ինչպես նաև՝ գործադիրի կցորդ օրենսդիր մարմին: Տեղական ինքնակառավարման համակարգն արդեն զուտ ձևական բնույթ էր կրում, քանի որ ֆինանսական ամբողջ կարկանդակը վերին օղակներում էր բաշխվում: Իշխանական կառուցվածքի նմանօրինակ պայմաններում բնական էր, որ պետք է խորանար բիզնեսի և քաղաքականության սերտաճումը: Հասկանալի էր նաև այն, որ տնտեսա-քաղաքական կապիտալի կրողները չէին զիջի իրենց դիրքերը: Արդյունքում՝ մեծամասնությունը, դուրս մնալով սեփականության բաշխման գործընթացներից, գրկվեց քաղաքական և իրավական բռնություններին դիմադրելու ինունային համակարգից: Իսկ հասարակությունը քաղաքացիական ինունային համակարգից գրկվում է այն դեպքում, երբ նրա մեծ մասը՝ նվազագույն կենսապահովման համար անհրաժեշտ սոցիալական պաշտպանվածություն չունի, ինչպես նաև՝ բավարար չինանասական խնայողություններ, և, հետևաբար, չի կարողանում մասնակցել քաղաքական գործընթացներին՝ որպես լիիրավ սուբյեկտ:

Սեփականության վերաբաշխման ուրվականը և լեգիտիմության ճգնաժամը

Անցումային ժողովրդավարության հասարակությունում մշտապես առկա է սեփականության վերաբաշխման վտանգը: Այս ամենով պայմանավորված՝ կարելի է պնդել, որ մեզանում սոցիալական դեմագոգիան և պոպուլիզմը մշտապես պահանջված քաղաքական վարքագծերից են, և հասարակությունը կուրորեն կզնա այն ուժերի հետևից, որոնք իրենց զինանոցում ունեն նշված մոտեցումները: Այլ հարց է, որ ժողովուրդը դրանից չի կարող օգտվել:

Շատ է խոսվում այն մասին, որ սկսած 1995-ից՝ իշխանություններն ունեն լեգիտիմության խնդիր-

ներ: Խնդիրն ընտրական համակարգի մեջ չէ: Պետք չէ լեգալությունը շփոթել լեգիտիմության հետ: Լեգիտիմության թեմայով վերերյան դասական հայեցակարգը, մեզ հուշում է դրա արտահայտման ձևը փնտրել հասարակական գիտակցության մեջ: Եթե համակարգն ընդունելի է, ապա ընդունելի կլինի նաև իշխանությունը: Իսկ համակարգը, նախ և առաջ տնտեսական և իրավական հարաբերություններն են, հետևաբար, իշխանության լեգիտիմության ճգնաժամը տնտեսական համակարգի անընդունելիությամբ և իրավահարաբերությունների ոչ բավարար մակարդակով է պայմանավորված, և շատերի կարծիքով՝ նախ պետք է հաստատել տնտեսական ժողովրդավարությունն ու ապակենտրոնացված իշխանություն:

Քաղաքական լեգիտիմության ճգնաժամի առկայության պատճառա-հետևանքային կապը կարելի է ներկայացնել հետևյալ կերպ՝ 1. սեփականության լեգիտիմության ճգնաժամ, 2. սեփականատիրոջ լեգիտիմության ճգնաժամ, 3. սեփականատիրոջ և քաղաքական իշխանության նույնացում հասարակական գիտակցության մեջ, 4. քաղաքական իշխանության լեգիտիմության ճգնաժամ:

Մարդկանց իրավունքների ոտնահարումը սկսվում է աշխատանքային իրավունքի ոտնահարումից: Տնտեսապես չպաշտպանված հասարակության համար լեգիտիմ չեն բոլոր տիպի իշխանությունները, թեպետ դրանք կարող են ընտրված լինել «օրինական» ճանապարհով:

Արմատական ընդդիմություն և արմատական իշխանություն

Այսպես՝ արվի հասարակական համակարգը կարելի է բնութագրել որպես տնտեսա-քաղաքական լեգիտիմության ճգնաժամ ունեցող համակարգ: Այս պայմաններում ամեն մի իշխանություն կձգտի պահպանել իր դիրքերը, այլապես՝ կգրկվի սեփականությունից և, ի վերջո, սեփական անվտանգությունից: Բնական է, որ ընտրական գործընթացները լուրջ փորձություն են դառնում և՛ իշխանության, և՛ ընդդիմության համար: Փաստո-

րեն, ընտրական պայքարը ընդդիմության համար հաճախ ընթանում է «հիմա կամ երբեք» կարգախոսով, իսկ իշխանության համար՝ «մահ կամ իշխանություն»:

Որքան արմատական դիրքերից է հանդես գալիս ընդդիմությունը, այնքան արմատական է դառնում իշխանությունը: Պայքարում, որպես կանոն, շահում է, սովորաբար պահի իշխանությունը, քանի որ տիրապետում է ֆինանսական, ուժային, վարչական և տեղեկատվական ռեսուրսների:

Խոսենք չորրորդ իշխանության մասին. կայացող ժողովրդավարության երկրներում իշխող ուժը հաշվի չի նստում ՁԼՄ-ների հետ և միևնույն ժամանակ ձգտում է իր ակդեցության տակ պահել այդ համակարգը: Դրա օրինակներին մենք հանդիպել ենք նախկին ԽՍՀՄ գրեթե բոլոր հանրապետություններում: Վերափոխումների «երրորդ ալիք»-ին ձգտող երկրներն առայժմ պատրաստ չեն բազմաբևեռ լրատվական դաշտ ունենալուն: Իշխանության օրենսդիր, գործադիր և դատական ճյուղերը, կառավարվելով մեկ կենտրոնից, չեն կարող հանդուրժել բազմաբևեռ լրատվական դաշտ: Տնտեսաքաղաքական մենաշնորհի հանգեցնում է նաև տեղեկատվական մենաշնորհի առաջացմանը նախ և առաջ հեռուստատեսության ասպարեզում՝ որպես ամենամասսայական ՁԼՄ-ի: Հեռուստադաշտի վերահսկողությունն իշխանության համար ունի խիստ գործնական նշանակություն, ինչպես տեսանք, Նարնջագույն, Վարդագույն հեղափոխություններն իրականացվեցին նաև հեռուստատեսության միջոցով: Հեռուստատեսության դերն այստեղ պետք չէ գերազնահատել, բայց թերագնահատել նույնպես չարժե: Ի դեպ, հետաքրքրական է, որ և՛ Վրաստանում, և՛ Ուկրաինայում իշխանափոխությանը հաջորդեց սեփականության վերանայման գործընթացը, ինչը, գալիս է հաստատելու մեր այն տեսակետը, որ անցումային երկրներում իշխանության համար պայքարն իր խորքում կրում է նաև կապիտալի վերաբաշխման երևույթներ, և այս առումով, քաղաքական ուժերը պետք է լուծումներ

գտնեն:

Երջանկության մեխանիկա

«Ի՞նչ անել» դասական դարձած հարցադրումը լրջորեն հուզում է հասարակությանը: Կան տարբեր վերլուծություններ և ուսումնասիրություններ այն մասին, թե երբ և ինչպես կարելի է հաղթահարել անցումային շրջանի դժվարությունները և այդ շրջանը համարել ավարտված: Ամերիկացի քաղաքագետ Հանթինգթոնը գտնում է, որ ժողովրդավարական անցումը կարելի է ավարտված համարել, եթե երկու անգամ անընդմեջ օրինական ընտրություններով իշխանափոխություն է տեղի ունենում: Կան նաև այլ տեսակետներ: Հայաստանի դեպքում՝ Սահմանադրությունների փոփոխմամբ որևէ բան գրեթե չի փոխվի, եթե հասարակության մեջ իմունային համակարգը չվերականգնվի: Իսկ պարզելու համար, արդյո՞ք առաջացել է հասարակական դիմադրողականության համապատասխան վիճակ, անհրաժեշտ է դիմել որոշակի ինդիկատորների: Այդ ինդիկատորները կհուշեն համակարգի առողջացման մասին. դրանք են.

1. տնտեսական ժողովրդավարացում,
2. բաժնետիրական կառավարման կուլտուրայի առկայություն,
3. արհմիութենական շարժում (գեհական «Սոցիդարնոստի» բնույթի, բայց արդեն հայաստանյան իրողությունները հաշվի առնելով և շուկայական ուղղվածություն որդեգրելով),
4. աշխատանքի առկայություն և աշխատավորների շահերի պաշտպանության ինստիտուցիոնալ համակարգի առկայություն:

Անցումային տնտեսության տեսաբանները կարծում են, որ անհրաժեշտ է հասարակական, քաղաքական, տնտեսական խոշոր պակտ (գրված կամ չգրված), ըստ որի, քաղաքական բոլոր ուժերը, խոշոր տնտեսվարողները պետք է մի քանի կետերի շուրջ գան ընդհանուր համաձայնության և հետագայում ձգտեն համաձայնության մեջ ներգրավել նաև հասարակության մեծամասնությանը: Պակտի առկայությունը ոչ թե հանրային կյանքի զար-

գացման իդեալական պատկերացում է, այլ շատ պրագմատիկ (շահեկան) մոդել, նախ և առաջ, խոշոր կապիտալի համար (իրենք կորցնելու բան ունեն):

Պակտն իր մեջ պետք է ներառի հետևյալ սկզբունքները.

1. սեփականության վերանայման բացառում,
2. պետության սոցիալական պատասխանատվության ամրագրում ՀՀ բոլոր քաղաքացիների առջև,
3. խոշոր կապիտալի լեգալացում և լեգալացման արդյունքում հարկային համաներման օրենսդրական երաշխիքներ՝ հետագա հարկային քաղաքականության ազատականացման պայմանով,
4. աշխատավորների շահերի պաշտպանության գործուն մեխանիզմներ և արհմիությունների ինստիտուցիոնալ զարգացում:

Անշուշտ, նշված կետերը լիարժեք չեն, սակայն, մեր կարծիքով, դրանք այն խաղի կանոն-

ներն են, որոնք հնարավորություն կտան մեզ թեակոխել պետության զարգացման որակապես նոր փուլ: Այլապես անհամար է, որ ծայրահեղ սոցիալական բևեռացում ունեցող երկրում պաշտպանվի մարդու և քաղաքացու իրանվունքը կամ այլ խոսքով, հաստատվի քաղաքական ժողովրդավարություն: Ժողովրդավարությունը սկսվում է տնտեսական հարաբերություններից: Սոցիալական խնդիրներ ունեցող հասարակությունն այնքան էլ մտահոգված չէ խոսքի ազատության իրավունքով, հետամուտ չէ պաշտպանելու իր ընտրելու իրավունքը և այլն:

Հասարակության մեծամասնությունն այն կարծիքին է, որ խոսքի ազատությունը, ընտրության իրավունքը, մեզանում ձևավորված համակարգի առջև ծառայած ածանցյալ մարտահրավերներ են: Նախ պետք է հաստատել տնտեսական ժողովրդավարություն և ապակենտրոնացված իշխանություն. դրան զուգահեռ կզարգանան նաև քաղաքացիական ինստիտուտներ:

Գրականություն

1. ՀՀ Սահմանադրություն, ընդունված 1995թ. հունիսի 5-ին:
2. ՀՀ Սահմանադրություն (փոփոխություններով և լրացումներով), ընդունված 2005թ. -ի նոյեմբերի 27-ին:
3. Մարգարյան Մ. «Քաղաքական լիդերություն», «Պետական ծառայություն», Եր., 2001:
4. Մարգարյան Մ. «Քաղաքական ընտրանին և ժողովրդավարական անցման հիմնախնդիրները ՀՀ-ում», «Պետական ծառայություն», Եր., 2006:
5. Մարգարյան Մ. «Քաղաքական արդիացման և զարգացման հիմնահարցեր», «Պետական ծառայություն», Եր., 2004: